

Հետ բարոյական կապ կարող է ունենալ, որին կարող է հաւատալ, որին կարող է սիրել: Մեր կամբքից դուրս մեր գլխին նշանակված քահանայի հետ մենք ոչինչ բարոյական կապ ունենալ չենք կարող քահանան քաղաքի այս կամ այն բաժնի ոստիկան է, որի օրինակը կարգադրութիւններին մենք պետք է հպատակվենք, լինի այս մարդը Արաբիոսն, թէ Մարտիրոսն... Քահանայի հետ մեր ունեցած յարաբերութիւնները բուն հոգեւոր յարաբերութիւններ են, որոնց որ և է պայմանի տակ գցելը ոչ թագաւորներ, ոչ էլ կաթողիկոսներ կարող են: Այդ հոգեւոր յարաբերութիւնների մէջ մարդը կատարելապէս ինքնիշխան է, կատարելա տեր է և ոչ մի կաթողիկոս էլ կարող մեզ հրամայել խոստովանել այս կամ այն քահանայի մօտ, պակվել այս կամ այն քահանայի ձեռքով: Այս մէջ մեր ընտրութիւնը պետք է կատարելապէս ազատ լինի, որովհետեւ դա մեր բուն հոգեւոր, ներքին բարոյական կենսութիւն է վերաբերվում, որի մէջ միջամտել իրաւունք չունեն ոչ հոգեւոր, ոչ էլ մարմնավոր իշխանութիւնը: Յոյս ունենք որ Տէր-Յովնանի սիրտը այդ ճշմարտութիւնը կը հասկանայ և այնքան ինքնա-

սիրութիւն կունենայ, որ տան օրերին կը նախապատի մնալ բոլորովին առանց քահանայի, քան թէ ընդունել Լյւմբարի ձեռքով մեր գլխին բռնի կերպով նշանակված մի քահանային:

Գ. Ա.

### ՆՆԻՐԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

#### ՖԻԼՈՍՈՒՄԻՍԻ ՄԱՍԻՆ

Վերջին ժամանակները օր ըստ օրէ շատաւում են Ֆիլոսոփայի և նրա Վերնում բերած փաստի վրա գտնողները: Լաւ գիտեալով թէ ինչքան դժբաղդութիւն կը լինի Անդրկովկասի համար, եթէ Ֆիլոսոփայի անցնի այնտեղ, կարծում եմ, որ աւելորդ չէ լինի ձեռնադրանքներ մեր հասարակութիւնը այդ շարքի և այն միջոցներին հետ, որոնք գործ են դնում դրան ջնջելու համար:

Եթէ Ֆրանսիայում ուր թէ այդիպանութիւն և թէ զիւրաւարտութիւնը արհեստարարի շատ անգամ առաւել է զարգացած, քան թէ մեզանում՝ ուր առուեսնով և այլ զանազան գործիքներով ջուր են հասցնում անջուր տեղերը, որ շատ մեծ նշանակութիւն ունի Ֆիլոսոփայի ջնջելու համար.—կարծ ասելով—եթէ այն երկրում, ուր թէ զիւրաւարտ և թէ ուրիշ միջոցները առաւել յարմարացած են պատեւաբար մեր այդ տեսակ շարքի հետ, եթէ այնտեղ ջնջելին Ֆիլոսոփային, կըրնա բազմացաւ, միայն ջնջելով խաղողի այգիները, ինչ կը պատահի Անդրկովկասին եթէ պատրաստ չը լինենք հէնց արմատում ոչնչացնել, եթէ երկայ Ֆիլոսոփային և շաշխատե՞ք ամեն տեսակ միջոցներով հետ աշխատե՞ք Ֆիլոսոփային երեւալու դըրձ Գրքաբարայի երեւալու դըրձ 1865 թ. Գրքաբարայում 1876 թ. առաւել լաւ երկայ Ֆիլոսոփային բերած փաստ, առաջ կը բերեմ թեւեւ: Մինչև 1865 թ. Գրքաբարայի տակն էր ամեն տարի 118 միլիոն վերցրել, իսկ 1876 թ. առաւել ամբողջ Գրքաբարայում հասցուցաւ Ֆիլոսոփային, որ 112 միլիոն վերցրած փաստ Ֆիլոսոփային, որ 112 միլիոն վերցրած փաստ հասցեց Գրքաբարային: Ինչ կը պատահէր այս երկրի զինեղբորութեան, եթէ հասարակութեան և կառավարութեան աշխատակողմ չը ջնջէին Ֆիլոսոփային, կամ մի ուրիշ կերպով չը քաջցնէին նրա բերած փաստը: Ֆիլոսոփային բոլորովին աւերակ կը դարձնէր Գրքաբարայի խաղողի այգիները և սրա հետ կոչնչացնէր զինեղբորութիւնը: Մի և նոյնն էլ կը պատահէր Անդրկովկասին, եթէ այդտեղ էլ երկայ և բազմապէս Ֆիլոսոփային:

և շաշխատե՞ք ամեն տեսակ միջոցներով հետ աշխատե՞ք Ֆիլոսոփային երեւալու դըրձ Գրքաբարայի երեւալու դըրձ 1865 թ. Գրքաբարայում 1876 թ. առաւել ամբողջ Գրքաբարայում հասցուցաւ Ֆիլոսոփային, որ 112 միլիոն վերցրած փաստ Ֆիլոսոփային, որ 112 միլիոն վերցրած փաստ հասցեց Գրքաբարային:

Ինչ կը պատահէր այս երկրի զինեղբորութեան, եթէ հասարակութեան և կառավարութեան աշխատակողմ չը ջնջէին Ֆիլոսոփային, կամ մի ուրիշ կերպով չը քաջցնէին նրա բերած փաստը: Ֆիլոսոփային բոլորովին աւերակ կը դարձնէր Գրքաբարայի խաղողի այգիները և սրա հետ կոչնչացնէր զինեղբորութիւնը: Մի և նոյնն էլ կը պատահէր Անդրկովկասին, եթէ այդտեղ էլ երկայ և բազմապէս Ֆիլոսոփային:

Բոլոր ասանց աչքի առաջ ունենալով կարծեմ որ չեմ սխալվել ասելով, թէ այս միջոցի երեւալու մեծ դժբախտութիւնը լինի մտրոջ Լոկիասի համար: Եթէ մերեքը աճ ու զոյգ տարածեց ամբողջ Անդրկովկասի բնակիչները մէջը, ինչ կանէ Ֆիլոսոփային, որ շատ անգամ աչքի և զօրեղ թշնամի է, քան թէ մերեքը, այդ ամեն մէկը լաւ կը հասկանայ:

Աւելորդ եմ համարում երկար խօսելով աշխատել հաստատել թէ մեզ հարկաւոր է ձեռնադրանք այդ թշնամու թղլ կողմերի և ջնջելու միջոցներին հետ: Կասեմ մի քանի խօսք Ֆիլոսոփային կենսութիւն և պայտար ջնջելու միջոցներին մասին:

Առաջին անգամ 1865 թ. Գրքաբարայում նկատեցին որթի մի նոր հիւանդութիւնը

և 1868 թ. առաւել ամբողջ Գրքաբարայում հասցուցաւ Ֆիլոսոփային, որ 112 միլիոն վերցրած փաստ Ֆիլոսոփային, որ 112 միլիոն վերցրած փաստ հասցեց Գրքաբարային: Մի և նոյնն էլ կը պատահէր Անդրկովկասին, եթէ այդտեղ էլ երկայ և բազմապէս Ֆիլոսոփային:

Այս միջոցները պարզում են խաղողի որթի արմատի վրա և կերակրվում են արմատի մէջ եղած հեղուկով: Երանք հաղի, հասնում են 1/3 զգալի մեծութեան, զինեղբորութեան և բոլորեցնան կարող են ձուռածնի առանց խառնակելու:—արանք առաւելում են «անուտ մարդեր»: Անուտ մարդերը բազմանում են մինչև 6-8 օրը սերունդ սերունդ: Այն միջոցները, որոնք դուրս են գալիս ձուռեղից աշունքին, այսինքն վերջին սերունդը—շատ անգամ փոքր են առաջիններին և առաւել մութ գոյն ունեն: Սրանք ձեռք անց են կացնում արմատների ձեղբուցանում կամ թէ արմատի կաշի տակ, զարուքին զոյնը փոքր ինչ փոխում են: մեծանում Առհասարակ 8 օրից յետ ձուռեղից դուրս են գալիս փոքր միջոցները, իսկ դուրս գալուց 8 օր անցած այս միջոցները արձուակ են ձուռ: Բացի սրանցից մի և նոյնն տեղում պատահում են էլի ուրիշ անհասներ. նրանք փոքր ինչ մեծ են նրա կարագածից և ունեն փոքրիկ թեկեր: Սրանք ամբողջ կենսւցը գիտնի մէջ չեն անց կացնում: Ինչպէս առաջինները, այլ դուրս են գալիս այնտեղից, փոխում են կաշին, նոցա թեկերը մեծանում են և այսպիսով նրանք կարող են լինում թռչել: Սրանք էլ նմանապէս զեղնազոյն են և ձուռ անուտ համար խառնակվելու կարեւորութիւնը ունեն զուրեք արձուակ են արանք որթի տեղերին վրա թուով 3—5: Սրանց արձուակները բոլոր միատեսակ չեն—մի քանիք մեծ

Դաւիթ ուրացողը երկուս էր, ինչպէս լինում են ամեն նեղաւոր մարդիկ, որոնց բոլոր գործիքները անփոփոխ և լինում մտաւոր ուժի մէջ, իսկ գործի կը արտօնվեն, նա գործի կը քաջանալից, բայց այդ չէր արդիւնում նրան միայն խրատ ունենալ մի զոյգ արձանակ գոտիի մէջ և միայն կողքից քաջ ընկած ունենալ իր երկայ թուրը, որին երբեք չէր գործ անում: Բայց նա սովորութեան ունէր միայն պարծնանալով խօսել իր երեւակայան քաջագործութիւնների վրա և հաւատացնել, թէ ոտքի կարողութիւնը առաջ էր եկել նրանցին գնակից, որը զուր գործ բերած չէր, թէ և մօրից կաղ ծնված չլուսն: Դաւիթը բոլոր տաղանցիներին ծանօթ մի անձնավորութիւն էր:

Տեսե՛ք յուսանալութեան մէջ հասաւ նա այն վրասը, որ նշանակված էր նրա համար իշխան Ալտող սպասում էր նրան մի երկրորդ մարդ: Նա քաջաբանասակ, ցամաք կարծուածքով և բաւական շնորհալի զէնքով մի ձերուսի էր, որի սպիտակ, փառանկող մորուքը, ներկված լինելով հինաւոր, ստացել էր ձիրանի գոյն: Նա նոյնպէս խրատ ունէր իր զերմանի շալի թանգալին գոտիի մէջ մի զոյգ արձանակ և երկայ թուրը, արծաթե ձիով և արծաթե պատանակ, որոնք էր նախնիների վրա: Նա ծայրապատիկ հասած էր ծանկուն գորգի վրա և թիկն էր սուսած կարմիր մանուշակով կատած փառանկ մութաքաներին, որ բերված էին խառն ճանգրեղանայից յարցելի հիւրերին պատեւելու համար: Տեսնելով Դաւիթին, նա անհամբերութեամբ հարցրեց.

—Ինչ լուր բերցիք...  
Դաւիթը թաղցրեց նրանից, թէ Սիրիին, իր աչքից, չնորոշեց նրան, չը կամեցաւ տեսնել ձոր հետ: Այդ անպատասխան կարող էր պակասեցնել Դաւիթի կէտը: Իր խոսակցի աչքում, կարող էր կտրուել նրա համարումը, Դաւիթը սովորութեան օճեր պարծնանալ իր աչքիստով և անհինց ցոյց տալ, թէ նրա միջոցորդութեամբ արձուակները գործ էր ձեռնարկ ճարտար էր, որովհետեւ զանախալ-խառնի սիրտը խոստումը նրա աչքին էր, և ամեն բան անել կը տար իր ամենակարող ամուսնին: Սիրիին հետ չը տեսնելու պատճառը,

ստաց նա, տխրեց մի փոքր տկարութիւնն է, որի համար նա ոչ զոր չէ ընդունում այսօր: Բացի դրանից, ստաց նա, այս գիշեր պատանակ է տխրեց հետ մի անտարժեք զէնք, և հաջորդեց նրա մտաբեր կարգիւր պատուութիւնը, աւելացնելով, թէ այդ շատ լաւ է պատանակ, որովհետեւ նրա համար գուցէ կարտաքովն խառն հարկից մի քանի անգամ կնիկներ, որոնք միայն նախանձ վում էին Սիրիին փառքին: Գաղով զանցեց ստացած տեղեկութիւններին, Դաւիթը ստաց, թէ զանհոգ ոչինչ չէ կարողացել յաջողացնել... միայն թաղցրեց, որ արգելափակ էր թէ և Սիրիին...

—Կա շատ վատ է... պատասխանեց ձիրանի մօրեղով մարդը և ընկողնեցաւ խորին մտաւորական մէջ. նրա բազմանոց զէնքից երկուս էր, որ խնդրել խիստ ծանր և կարեւոր էր, թէ չուտով պիտի ոչնչանային անպակ յոյսեր, թէ այդ յոյսերը կարելի էին մի պատանու մահից... որը չը յաջողվեցաւ...

Այդ փառանկող մարդը կարմիր վարդի կամ երկցմանիկ աւանի մէջը Ֆրանգիլին էր. հայոց հարուստ և ազնուութեան տէր իշխաններին մէջը:

—Այդ վատ եղաւ... կրկնեց նա փոքր մի վերջովիւմ ձայնով:—Դրանից յետոյ մեզ ինչ է մնում անել... ես յոյս ունեի, որ Յիւսուկին (զանհոգ) կը կատարէ մեր ցանկութիւնը... բայց բոլորը ոչնչացաւ...

Նա պատանու էր Դաւիթից ստանալ մի միւլ-թարական պատասխան, բայց այս վերջինը չը նայելով իր սպասնական խորապատկութեանը, այս պատանու չիտիված, այն ստորեան մուրդած էր մտքով, որ չը գիտէր, թէ ինչ խորհուրդ պետք էր տալ:

Այդ երկուս հայ մէլիքները ճանկած էին ռուսերովին պարտից աւաններէ ձեռով զլինելին դրած ունէին բուխարայի սե մօրեղից երկայն գլաններ, հազի էին նուրբ մետաքայի կարմիր գլանով կա բայ (պատանուսան), որ ինչու էր ծնկներից ցած, և նրա վրա կանաչ մետաքայի շիւք բայ (վերաբու), որ հասնում էր մինչև գետին: Մէջքները սկզբած էին գիրմանի գոյն-

զգոյն շալից հաստ գոտիով: Երկուս էլ զուլ-ներին մաքուր բոլորովին անկած էին, թէ և նախըր սովորութիւն ունէին անկել զազաթի մէջ տեղը միայն: Երկուս էլ մօրուքները և ձեռները ներկված էին հինաւոր, երկուս էլ խոսում էին պարսկերէն, երբ սպասուրդը ներս էր մտնում և նրանց զէնքն էր մատուցանում ձիւտու համար: Բայց երբ նա դուրս էր գնում, սկսում էին նայելին խօսել, որ նախակնի չը լինի:

—Դեռ յոյս կայ... ստաց Դաւիթը խորհրդաւոր կերպով.—այսօր թողո՞ւ իշխանը պիտի գայ գերիները գնելու. մենք ամեն հարկ պետք է գործ զննենք, որ նա չը կարողանայ գնել:

—Ինչ հարց, հարցրեց մէլք Ֆրանգիլը, զարձաք յուսանալու մարտու կրտսերով:

—Մենք պէտք է աշխատենք համոզել խառնին, որ նա նշանակէ գերիների համար մի այնպիսի մեծ փրկանք, որ թողո՞ւ իշխանը չը կարողանայ վճարել:

—Դրանով ինչ կը շահնենք:

—Դրանով կը շահնենք մի քանի օրեր, գուցէ մի քանի շաբաթներ, և այդ ժամանակի ընթացքում շատ բան կարելի է անել...

«Իրացող» խորհուրդը բոլորովին նպատակաւորաբար էր գտնում մէլք Ֆրանգիլը: Նա այնքան ուրախացաւ, որ քիչ էր մնում, պիտի գլխիւր և համարէր խորանանկին, բայց իր հոգաբարութիւնը թող չը ստեց այդ ստորեան թեկն լինել: Նա հարցրեց.

—Դուք հաստատ գիտե՞ք, որ թողո՞ւ այսօր գալու է:

Նա թողո՞ւ իշխանին, Չանգուրի ամբողջ զաւակ տիրելու, լոկ անուշով միայն թողո՞ւ էր կոչում, կարծես, իշխանն սխողոսք արում էր նրա լեռուն: Հայերից իշխան, բացի իրանից, ուրիշ ոչ ոք չը պիտի լինէր.—այդ էր այդ փառանկի ուխտը:

—Դեռ, պատասխանեց Դաւիթը, ինչն էլ ձեռնկում մէլքի կրտսերին.—հաստատ գիտե՞մ, որ թողո՞ւ այսօր գալու է, նրան հիւրանելու համար խառն խոսանողում մեծ պատրաստութիւններ էին տեսնում:  
Վերջին խօսքերը ասելի զայաջցին մէլք

Ֆրանգիլին: Կարտատուութիւններ էին տեսնում պատեւելու այն մարդուն, որին ստատ էր ինքը, որի թշնամին էր, որը այսօր պիտի գայ գնելու մի գերի, որի մասն էր ցանկանում ինքը:

—Ուրեմն պետք է շտապել խառն մօտ, ստաց նա, աշխատելով ստանալիքս երեւալ—քանի դեռ այդ անպատանու չի եկել, պետք է խառն հետ խօսել ինչ որ հարկաւոր է:

—Նա ճաշից առաջ չի գայ, պատասխանեց Դաւիթը.—մենք մի քանի ժամ ունենք մինչև ճաշը, այսու ամենայնիւ, պետք է շտապել:

Նախ մէլքները հարցն իրանց թանգալին վերաբերունքը, որոնց երեքը զարգարած էին սուկ թիկերով: Կայացին իրանց արծաթեղանկ թիկեր և սկսեցին զիմը պիտի խառն փայտը խառնակելու հարկաւորութիւնը հարցնելի փրկութիւնը, որ ընկած էին մասնաճակատ բաժանաթիւնը... Մէլքը Ֆրանգիլը, իրեն անայց քիչ անուշ էր առաջ, իսկ մէլքը Դաւիթը, որդես յըրանից աստիճանով կրտսեր, գնում էր նրա մտեղի: Նրանց հետում էին մի խումբ ծանախներ, որոնց պարսկական սովորութեամբ իրանց միայն էին արձուակ: Դաւանները բոլորն էլ մի—մի տեղը թողել էին ինչնուտում, որ շտապեցնել երկու մէլքների ծանախներին համար: Հանդիմանաւոր լուսարմաւ, առաջ էր ընթանում և ճանաչում հին ուղ որ ճանդիւղում էր, նրանց զուլու էր սուխ: Մէլքը Դաւիթը երբեք իր կենսուցում այսպիսի անտարտ զեղորութեամբ չէր զիմը զնկում մի ձեռնարկութիւն որդես այսօր: Նա պիտի աշխատէր խառնակել հարկաւոր: Նա պիտի պատասխանէր, լոկ անուշով միայն թողո՞ւ էր կոչում, կարծես, իշխանն սխողոսք արում էր նրա լեռուն: Հայերից իշխան, բացի իրանից, ուրիշ ոչ ոք չը պիտի լինէր.—այդ էր այդ փառանկի ուխտը:

—Դեռ, պատասխանեց Դաւիթը, ինչն էլ ձեռնկում մէլքի կրտսերին.—հաստատ գիտե՞մ, որ թողո՞ւ այսօր գալու է, նրան հիւրանելու համար խառն խոսանողում մեծ պատրաստութիւններ էին տեսնում:  
Վերջին խօսքերը ասելի զայաջցին մէլք

